

İctimai elmlər

UOT 94(479.24)

Y.M.Əhmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
yeganegdu@mail.ru

XIX ƏSRİN 60-70-ci İLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA KEÇİRİLMİŞ BURJUA İSLAHATLARININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: islahat, komissiya, kəndlilər, məhkəmə islahatı

Məqalədə Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin yaranması dövründə çar hökumətinin apardığı burjua islahatlarının mahiyyətindən və ictimai təbəqələrin vəziyyətinə təsirindən bəhs edilir.

Məqalənin ümumi məzmunundan göründüyü kimi, bu islahatlar Şimali Azərbaycanda yoxsulların iş və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında əsaslı dəyişiklik yaratmadı, kəndlilər əvvəlki kimi, öz torpaq mülkiyyətçilərindən güclü asılılığını davam etdirdilər. Lakin eyni zamanda sənayenin müxtəlif sahələrində kapitalistlər və fəhlələr arasında iki antaqonist təbəqə yarandı.

E.M.Ахмедова

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ БУРЖУАЗНЫХ РЕФОРМ, ПРОВЕДЁННЫХ В 60-70-х ГОДАХ XIX ВЕКА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: реформа, комиссия, крестьяне, судебная реформа

В статье говорится о сути и влиянии буржуазных реформ, проведённых царским правительством во время возникновения капиталистических отношений в Северном Азербайджане, на состоянии социальных прослоек.

Как видно из общего содержания этой статьи, эти реформы не произвели коренному изменению в области улучшения трудовых и бытовых условий бедных слоёв населения Северного Азербайджана, крестьяне, как и прежде, продолжали оставаться в сильной зависимости от своих землевладельцев. Но вместе с тем, в различных отраслях промышленности между капиталистами и рабочими возникли два антагонистических слоя.

E.M.Akhmedova

ON SOME FEATURES OF THE BOURGEOIS REFORMS CONDUCTED IN THE 60-70s OF THE XIX CENTURY IN NORTH AZERBAIJAN

Keywords: *reform, commission, peasants, judicial reform*

This article talks about the essence and influence of the bourgeois reforms carried out by the tsarist government during the emergence of capitalist relations in Northern Azerbaijan, on the state of social strata.

As can be seen from the general content of this article, these reforms did not make a radical change in the field of improving the working and living conditions of the poor strata of the population of North Azerbaijan, the peasants, as before, continued to remain strongly dependent on their landowners. But at the same time, two antagonistic classes emerged between capitalists and workers in various branches of industry.

Məlumdur ki, XIX əsrin 60-cı illərinin sonlarında Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişaf prosesi əmtəə təsərrüfatının inkişafı və feodal münasibətlərinin dağılması ilə müşayiət olunurdu. Buna müvafiq olaraq o zamankı sosial-iqtisadi durum feodal münasibətlərinin ləğvini tələb edirdi. Müstəmləkəçi çar hökuməti isə Şimali Azərbaycanda guya ki, iqtisadi şəraitin kifayət qədər yetişməməsini bəhanə gətirərək burada islahatların keçirilməsini bir neçə il ləngitmişdi [1, s.178].

Lakin Şimali Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan sənaye üçün sərbəst işçi qüvvəsinə tələbatın yaranması və Mərkəzi Rusiyanın xammala olan ehtiyacı islahatın keçirilməsini tələb edirdi. Feodalizm qalıqları ölkənin iqtisadi inkişafına əngəl törədir, ticarət əkinçiliyinin inkişafını, əmtəə-pul dövriyyəsinin tətbiqini, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində kapitalist sahibkarlığının yaranması prosesini yubadırdı [1, s.178].

Çar hökumətinin 1861-ci il iyunun 29-da “Cənubi Qafqaz diyarının mərzləşdirilməsi haqqında Əsasnamə”ni təsdiq etməsinə müvafiq olaraq 1862-ci il yanvarın 1-dən etibarən fəaliyyətə başlayan Cənubi Qafqaz Mərz Palatası yaradıldı. Bu palata hər bir kənd icmasının sərhədlərini müəyyənləşdirməli, eləcə də bütün mülk və malikanələrin sərhədlərini dəqiqləşdirməli idi. Lakin mərzləşdirmə üzrə iş uzun müddət aparılmamışdı [1, s.180].

1865-ci ildən başlayaraq çar hökuməti Cənubi Qafqazda tədricən ağaları kəndlilər üzərindəki polis nəzarəti və məhkəmə hakimiyyəti hüququndan məhrum etdi. Tezliklə Şimali Azərbaycanın bütün feodallarına qarşı da belə bir tədbirin həyata keçirilməsi lazım bilindi [1, s.180].

1861-ci ilin dekabrında “Cənubi Qafqazda yerli (zemski) gözətçi dəstələri haqqında Əsasnamə” təsdiq edildi. Bu dəstələr yollar üzərindəki gözətçi xidmətinin və qarovul məntəqələrinin saxlanılması işini həyata

keçirməli idi. Elə həmin il Cənubi Qafqazda müntəzəm məlumatların toplanılması işində mühüm rol oynayan quberniya statistika komitələri işə başladı. 1865-ci il yanvarın 28-də “seçkili” əsaslar üzərində qurulan “Kənd cəmiyyətlərinin ictimai idarəsi haqqında Əsasnamə”nin nəşr edilməsi bəylərin məhkəmə və polis hakimiyyəti hüququndan məhrum edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu “Əsasnamə”nin nəşr edilməsindən sonra bəylərin kənd hakimiyyət orqanlarına müəyyən dərəcədə təsir göstərmələrinə baxmayaraq, onların kəndlilər üzərində əvvəlki hakimiyyəti artıq yox idi [1, s.181].

1864-cü ildə Zəylik zəy zavoduna təhkim edilmiş Zəylik kənd sakinlərinin, Bakı quberniyasındakı neft quyularına təhkim edilmiş Balaxanı kənd sakinlərinin, 1868-ci ildə isə Naxçıvan duz mədənlərində işləyən Şıxmahmud kənd sakinlərinin məcburi əməyinin ləğv edilməsi ilə Şimali Azərbaycanda kəndli islahatının keçirilməsinin bütövlükdə əsası qoyuldu. Həmin vaxt Tiflisdə yaradılmış Mərkəzi Cənubi Qafqaz Komitəsinin tərkibinə Azərbaycan bəylərindən bir nəfər də olsun nümayəndə daxil edilməmişdi. Bəylər formal olaraq “ali silk” təbəqəsinə mənsub olsalar da, rus və gürcü zadəganları ilə eyni hüquqlara malik deyildilər. Çar hökuməti bəylərin vasitəsilə kəndlilər üzərində öz hakimiyyətini möhkəmləndirsə də, onların fəaliyyətini məhdud bir çərçivədə saxlamağa çalışırdı [1, s.181].

Ağalar və kəndlilərin qarşılıqlı münasibətləri haqqında 1847-ci il “Əsasnamə”lərinə yenidən baxılması işi ilə bağlı olaraq baş canişin idarəsi şurasının qəbul etdiyi qərara görə, Tiflis, Bakı, İrəvan və Şuşa şəhərlərində “bəy komissiyaları” adı altında müvəqqəti komissiyaların təsis edilməsinin zəruriliyi etiraf edilmiş və “ali müsəlman silkinin şəxsi heyətini müəyyənləşdirmək” bu komissiyalara həvalə olunmuşdu. Bu komissiyalar hökumət məmurlarının sədrliyi altında bəylərdən təşkil olunurdu [1, s.181-182]. 1865-ci il oktyabrın 25-də Tiflisdə Qazax, Şəmşəddil, Sarıtala sahələrində və Ahalsıx, Yelizavetpol qəzalarında, İrəvanda isə İrəvan quberniyasında bəy komissiyaları fəaliyyətlinə başladı və 1867-ci ildə öz işlərini başa vurdu. Tiflis bəy komissiyası 340 nəslin hüquqlarını nəzərdən keçirərək onlardan 184 nəslə “ali silkə mənsub” hesab etdi. Yerdə qalan 156 nəslə öz hüquqlarını ümumi qaydada dövlət qanunları və məhkəmə vasitəsilə sübut etmək məsləhəti verildi.

İrəvan komissiyası tərəfindən isə 586 nəsildən 282-si “ali silkə mənsub” hesab edilsə də, digər 304 nəslin hüquqları təsdiqlənmədi. 1869-cu il fevralın 20-də canişinin baş idarə şurası tərəfindən bəy komissiyalarının işinə baxıldıqdan sonra, aparılmış işlərin nəticələri ümumən məqbul hesab olunmuş və bəzi nəsillər üzrə əlavə sənədlərin toplanılmasının vacibliyi açıqlanmışdı. 1869-cu ildə Şuşa komissiyası, 1870-ci ildə isə Bakı bəy komissiyası öz işlərinə başlamışdı [6, s.3-4].

Bakı quberniyasında isə işə başlamış bəy komissiyası öz fəaliyyət

dairəsini Şamaxı, Lənkəran, Göyçay, Cavad, Bakı və Quba qəzalarında qurmalı idi. Bakı bəy komissiyası Bakı quberniyasında 198 nəslin bəy “şərəfini” etiraf etdi. Şuşa bəy komissiyası Şuşa, Zəngəzur, Nuxa qəzalarında və Yelizavetpol quberniyasının Ərəş pristavlığında ali silkin şəxsi hüquqlarını müəyyənləşdirib başa çatdırmalı idi. Xüsusi tərtib olunmuş qaydalara əsasən Şuşa bəy komissiyasının tərkibinə Şuşa və Zəngəzur qəzalarından 24 nəfər və Ərəş pristavlığı ilə ayrıca Nuxa qəzasından elə bir o qədər də nümayəndə seçmək nəzərdə tutulurdu. Seçkilər hər bir qəzada ayrı-ayrılıqda ali silk tərəfindən səsvermə yolu ilə keçirilirdi [4, s.230].

Nəhayət, Mərkəzi Cənubi Qafqaz Komitəsi bəy komissiyalarının işini bəyəndikdən sonra 1870-ci il mayın 14-də “Cənubi Qafqaz quberniyaları – Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyası ali müsəlman silkindən olan şəxslərin və habelə xəmsə mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə” adlı qanun layihəsi imperator tərəfindən təsdiq olundu və Qafqaz canişininin qərarına müvafiq olaraq 1870-ci il noyabrın 8-də qüvvəyə minirdi [1, s.182]. Buna müvafiq olaraq tezliklə kəndli işləri üzrə quberniya idarələri açılmış, münisif vəzifələri təsis edilmiş, qəzalarda başda münisiflər olmaqla bərabər şöbələri yaradılmışdı. Canişinin sərəncamı ilə kəndli işləri üzrə ibtidai sərəncamlar vermək məqsədi ilə təsis edilən müvəqqəti komissiyaların işləri quberniya divanxanalarının sərəncamına keçirilmişdi [3, s.182].

1870-ci il 14 may “Əsasnamə”si kəndlilərə “özünün bütün pay torpaqlarından istifadə etməkdən” imtina etməklə bəy torpaqlarını icazəsiz olaraq tərk etmək, öz kənd icmasında qalmaq və ya başqasına keçmək hüququnu verirdi. Kəndli torpaqsız keçinə bilmədiyinə görə faktiki olaraq kəndlilər həmin torpaqlarda qalmağa məcbur idilər. Lakin artıq onlar öz torpaq sahibindən qeyri-iqtisadi və icbari feodal tədbirlərinin təsiri altında deyil, iqtisadi cəhətdən asılı idilər [1, s.183]. Bu islahatla formal olaraq feodal asılılığının çox mühüm spesifik xüsusiyyəti olan kəndlinin torpağa təhkim edilməsi qaydası ləğv edilmişdi. Məsələn burasındadır ki, Şimali Azərbaycanda bu xristian aləmi üçün xarakterik olan eybəcər təhkimçilik hüququ heç vaxt olmamışdır [1, s.183].

Kəndlilər pay torpaqlarının əvəzində torpaq sahiblərinin xeyrinə müəyyən mükəlləfiyyətlər daşımaları idilər. Çar hökuməti kəndli islahatının Şimali Azərbaycanda torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarına mümkün qədər az zərər vurmasına çalışırdı ki, bunda da məqsəd həmin torpaq sahiblərinin mülklərindəki torpaqlardan əldə olunan gəlirin miqdarının azalmasının qarşısını almaq idi [1, s.184]. Beləliklə, pay torpaqları satın alınana qədər daimi istifadə üçün kəndlilərin ixtiyarına verilirdi və bu torpaqlar mülkədar bəylərin mülkiyyətində qalırdı. Kəndlilər yalnız “vıkup” pulunu ödədikləri təqdirdə torpağın mülkiyyətçisinə çevrilə bilirdilər [1, s.184].

Kəndlilərin öz pay torpaqlarını satın alması məcburi olmasa da, onlara torpaq əldə etmək hüququnun verilməsi burjua xarakteri daşıyırdı. Bu, onunla bağlı idi ki, feodalizm şəraitində mülkədar-bəylər öz torpaqlarını yalnız öz silklərinə mənsub olanlara satmaq hüququna malik idilər. Nəticədə kəndlilərə torpağı satın almaq hüququnun verilməsi, feodalların torpaq üzərindəki silki inhisar hüquqlarına zərbə vururdu. Kəndlilərin vəsaitin olmaması səbəbindən öz pay torpaqlarını almaq imkanları olmasa da, torpaq əmtəyə çevrilirdi [1, s.184].

“Əsasnamə” 1873-cü ildə kəndlilərlə torpaq sahibləri arasındakı münasibətlərdə yerli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq müəyyən cüzi dəyişiklərdən sonra Quba qəzasında da tətbiq olundu. Quba qəzasında rəncbərlərin əkinçiliklə məşğul olmalarından və torpaqlarının olub-olmamasından asılı olaraq onlar ya torpaq payı alaraq torpaq sahiblərindən asılı vəziyyətə düşür, ya da torpaqsız vəziyyətdə azad edilirdilər [1, s.186].

“Əsasnamə” 1877-ci il sentyabrın 3-nə qədər, ali silkə mənsub olmayan və bu kateqoriyaya sonralar şamil edilən bəylərin torpaqlarında yaşayan kəndlilərə də aid edildi. Bu islahat Zaqatala dairəsinə toxunmamış və burada kəndlilərin asılı münasibətləri 1913-cü ilə qədər qalmışdı. İslahat Azərbaycan kənd istehsalçılarının say etibarilə əksəriyyətini təşkil edən xəzinə kəndlilərinə şamil edilməmişdi [1, s.186-187].

1870-ci ilin 14 may islahatı Azərbaycanın mülkədar kəndində asılı münasibətləri ləğv etməmiş, kəndlilərin gələcəkdə də bəylər tərəfindən istismar olunmasına şərait yaratmışdı. Buna baxmayaraq, bu islahat öz məzmununa görə burjua xarakteri daşımış və kənddə mövcud olan obyektiv şəraitin tədricən kapitalist inkişafının tələbatına uyğunlaşmasına səbəb olmuşdur [1, s.187].

XIX əsrin 50-ci illərinin sonu – 60-cı illərinin əvvəllərində mövcud olmuş şəraitinin təsiri altında çar hökuməti burjua xarakterli məhkəmə islahatını tətbiq etməyə məcbur oldu. 1864-cü il noyabrın 20-də II Aleksandr tərəfindən hakim senata imzalanan fərmana əlavə edilən “1864-cü il 20 noyabr məhkəmə nizamnamələri” adlı nizamnamə birləşdirilmiş məhkəmə təsisatları, cinayət məəcəlləsi, mülki məəcəllə və andlı hakimlər tərəfindən qoyulan cəzaları müəyyənləşdirirdi [1, s.187]. 1864-cü il məhkəmə islahatı silki məhkəmələrin bütün silklər üçün ümumi olan məhkəmələrlə əvəz olunması və buna müvafiq olaraq məhkəmə instansiyalarının sayının azalması baxımından müsbət əhəmiyyətə malik olsa da, hakim təbəqə tərəfindən və mütləqiyyət quruluşu şəraitində keçirilmiş bu islahat da yarımçıq xarakterə malik idi [1, s.187-188].

Burjua məhkəmə quruculuğu və məhkəmə icrasının əsaslarını özündə birləşdirən 1864-cü il məhkəmə islahatı kəndlilər üçün volost məhkəməsini, ruhanilər üçün xüsusi məhkəməni, çar məmurlarının vəzifə cinayətlərinə baxılmasının xüsusi qaydasını, vəzifəli şəxslərin məhkəməyə verilməsinin güzəştli qaydalarını və s. qalıqları qoruyub saxlamışdı [1, s.188].

Şimali Azərbaycanda mövcud olan kənd idarəsi kəndlilərin rəsmi hakimiyyət orqanlarına tabeçiliyini daha da möhkəmləndirməli, onu polis-mütləqiyyət dövlətindən tamamilə asılı vəziyyətə salmalı idi. Bu işin həyata keçirilməsi üçün 1865-ci il avqustun 11-də canişin tərəfindən “Tiflis və Kutaisi quberniyalarında kənd cəmiyyətləri haqqında Əsasnamə” [8, əlavə, s.29] və 1866-cı il avqustun 23-də “Bakı quberniyasında kənd cəmiyyətləri, onların ictimai idarəçiliyi, dövlət və ictimai mükəlləfiyyətləri haqqında Əsasnamə” təsdiq olundu [7, sən. 43678]. 1870-ci il Yelizavetpol quberniyası üçün də belə bir Əsasnamə təsdiq edilmişdi. Bakı quberniyasında 423, Yelizavetpol quberniyasında isə 325 kənd icması yaradılmışdı [1, s.199].

Bu əsasnamələr kəndlilərin bəylərin məhkəmə və polis özbaşınalığından azad edilməsi, kənddə vəzifəli şəxslərin seçkili olmasını təmin etməsi baxımından müəyyən dərəcədə mütərəqqi əhəmiyyətə malik olsa da, bəylər yenə də əvvəlki kənd hakimiyyəti orqanlarına təsir göstərə bilərdilər. Təbii ki, onlar kəndlilər üzərində əvvəlki imtiyazlarını itirmişdilər [1, s.200].

XIX əsrin II yarısında şəhərlərin artdığı, şəhər təsərrüfatının mürəkkəbləşdiyi, Rusiyada ictimai hərəkətin yüksəldiyi bir şəraitdə çarizm şəhər idarəçiliyinin köhnə sistemini saxlamaqda artıq çətinlik çəkirdi. İctimai fəaliyyətin bütün sahələrini iflic edən inzibati qəyyumluğun və özbaşınalığın aradan qaldırılması, eləcə də şəhər özünüidarəsində bütün silklərə aid olan orqanların yaradılması tələbləri hər yerdə irəli sürülürdü [5, s.205-206].

1864-cü ildə Avropa Rusiyasında həyata keçirilmiş Şəhər əsasnaməsinin ilkin layihəsi burjuazianın tələblərini müəyyən dərəcədə nəzərə alsa da, çar dövlət aparatının müxtəlif bürokratik instansiyalarında dəfələrlə müzakirə olunması nəticəsində mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bunların nəticəsində şəhər islahatı ilkin layihəyə nisbətən xeyli məhdud olmuşdu [1, s.190].

Cənubi Qafqaz üçün şəhər əsasnaməsi 1870-ci il iyunun 16-da təsdiq olundu. Çar hökuməti bu islahatın Cənubi Qafqazda həyata keçirilməsini hər vasitə ilə ləngidərək belə bir bəhanə irəli sürürdü ki, guya qeyri-millətlərin şəhər özünüidarəsinin təşkil olunmasında təcrübələri yoxdur və bu islahat şəhər əhalisi üçün artıq xərclərə səbəb olacaq [5, s.206-207].

Şimali Azərbaycanda bir çox şəhərlərin xeyli böyüməsinə, əhalisinin sayının artmasına baxmayaraq, onlar polis idarələrinin sərəncamında qalmaqda davam edirdi. Bakı qubernatoru Kolyubiyakin yerli əhalinin guya kifayət qədər inkişaf etmədiyini bəhanə gətirərək şəhərlərin idarə olunması işini polisin əlində saxlamağı, şəhər dumalarını isə polisin yanında məşvərətçi orqan kimi yaratmağı təklif edirdi. O, 1870-ci il şəhər əsasnaməsinin sınaq kimi yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilməsini mümkün hesab edirdi. Yelizavetpol qubernatoru da eyni mövqedən çıxış edərək şəhər təsərrüfatına aid olan işlərin polis idarələri vasitəsilə və Nuxa ilə Şuşadakı qaydalar əsasında idarə olunmasını təkid edirdi [1, s.190-191].

Qubernatorların mövqeyi canişin tərəfindən bəyənilmiş və 1874-cü il 28 oktyabr tarixli fərmana əsasən canişinin təklifləri nəzərə alınaraq diyarın müxtəlif şəhərlərində özünüidarə orqanlarının tətbiq edilməsi ardıcılığını təyin etmək vəzifəsi Qafqaz hakimiyyət orqanlarının öz səlahiyyətlərinə verilmişdi [1, s.191].

Şəhər əsasnaməsinin təsdiq olunmasından yalnız 8 il sonra – 1878-ci ildə bu islahat Şimali Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Bakı şəhərində tətbiq olundu. Şəhər özünüidarə orqanlarının səlahiyyətləri yerli təsərrüfat məsələləri ilə – şəhər rüsumları və vergilərinin tətbiq olunması, küçələrin, meydanların və körpülərin təmiz saxlanması, bazarların təşkil olunması, yanğına qarşı təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi və s. ilə məhdudlaşdı [5, s.208-209].

1870-ci il şəhər islahatına müvafiq olaraq seçkilərdə iştirak etmək hüququ yalnız müəyyən əmlak senzinə malik olanlara və şəhər vergilərini ödəyənlərə, başqa sözlə desək, ev sahiblərinə, tacirlərə, fabrik və zavod sahiblərinə verildi. Xüsusi şəxslər istisna olmaqla vergiləri ödəyən idarələr, müəssisələr, cəmiyyətlər, şirkətlər, monastırlar və kilsələr də seçki hüququndan istifadə edə bilirdilər [1, s.191].

Şəhərin xeyrinə yığılan və vergilər qoyulan binalara malik olmayan fəhlələrə, xırda qulluqçulara və sənətkarlara seçki hüququ verilmirdi. Qadınlar və 25 yaşına çatmamış bütün gənclər seçici korpusundan tamamilə kənarlaşdırılmışdılar. Nəticədə qlasınların seçilməsi prosesinə şəhər əhalisinin yalnız 2-3%-i buraxılırdı. Məlum olur ki, bu islahat fəhlələri seçki hüququndan məhrum edirdi [1, s.191-192].

Şəhər əsasnaməsinin nöqsan və çatışmazlıqlarına baxmayaraq, həmin əsasnamə hər halda mütərəqqi addım sayılır, başqa sözlə desək, Rusiya şəhərlərinin kapitalistcəsinə inkişafı tələbatına uyğun gəlirdi. Bu əsasnamə şəhər özünüidarəçiliyinin xüsusi orqanlarının təşkil olunmasını nəzərdə tuturdu ki, bu da Şəhər əsasnaməsinin tətbiq olunmasına qədər şəhər təsərrüfatı, abadlıq işləri və digər sahələrlə heç kimin məşğul olmadığı Bakı kimi şəhərlər üçün xüsusi vacib əhəmiyyət kəsb edirdi [5, s.214].

Beləliklə, XIX əsrin 60-70-ci illərinin islahatları özlərinin obyektiv və sosial-iqtisadi məzmununa görə burjua islahatları idi. Çar hökuməti bir sıra güzəştlər yolu ilə bütöv dövlət sisteminin mütləqiyyət-zadəgan xarakterini qoruyub saxlaya bilmişdi [1, s.195]. Burjua islahatlarının tətbiq edilməsi Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və iqtisadiyyatın kapitalist inkişafı yoluna qədəm qoymasına şərait yaratsa da, fəhlə və kəndli təbəqələrinin əmək və məişət şəraitinə müsbət təsir göstərməmişdir. Kəndlilər iqtisadi baxımdan öz sahibkarlarından yenə də asılı vəziyyətdə qalmaqda davam edirdilər. Sənaye sahələrində çalışan fəhlələrin hüquqları çar hökuməti orqanları tərəfindən pozulur, onların aldığı məvacib sərf etdikləri əməyin dəyərinə görə ödənilmirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c. (XIX əsr), Bakı: Elm, 2000, 504 s.
2. *Məmmədov Ə.F.* Şimali-qərbi Azərbaycan. Zaqatala dairəsi. Bakı: Adiloğlu, 2001, 119 s.
3. *Авалиани С.Л.* Крестьянский вопрос в Закавказье: в 4-х ч. Ч. 3, Одесса: Типография техник, 1914, 180 с.
4. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. 2. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1937, 478 с.
5. *Мильман А.Ш.* Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1966, 317 с.
6. *Николай А.П.* Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за первое 10-летие управления Кавказским и Закавказским краем князем Михаилом Николаевичем 6 декабря 1862 г., 6 декабря 1872 г. Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1873, 477 с.
7. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание второе. Т. 12, Отделение второе, 1837. С.-П.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1838, 1067 с.
8. *Эсадзе С.С.* Историческая записка об управлении Кавказом: в 2-х т. Т. 1, Тифлис: Типография Гуттенбергъ, 1907, 636 с.

Redaksiyaya daxil olub 11.11.2021